

21. Там само. – Спр. 9. – Арк. 25.
22. Там само. – Арк. 17.
23. Там само.
24. Баєр, М. М. Зазначена праця. – С. 13.
25. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.
26. Там само. – Спр. 9. – Арк. 33.
27. Там само. – Арк. 33 зв.
28. Сільсько-Господарчий Інститут... – С. 1.
29. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 25.
30. Там само. – Арк. 46 зв.
31. Бахмат, М. І. Зазначена праця. – С. 50.
32. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 46.
33. Баєр, М. М. Зазначена праця. – С. 13.
34. Сільсько-Господарчий Інститут... – С. 1.
35. Баєр, М. М. Зазначена праця. – С. 13.
36. Профробота Каменец-Подольського Рабфака и Агрофака С.Х.И. // Студент революції. – Харків. – 1923. – № 6. – С. 99-101.
37. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 25.
38. Там само. – Спр. 14. – Арк. 36.
39. Там само. – Спр. 59. – Арк. 19.
40. Там само. – Спр. 81. – Арк. 10.
41. Бахмат, М. І. Зазначена праця. – С. 63.
42. Кумпань, І. Настінні газети (з розвідок і досвіду організації стінних газет при Кам'янець-Подільському С.Г.І. та Робфаку) / І. Кумпань // Студент революції. – 1924. – № 7. – С. 50-52.
43. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 1.
44. Бахмат, М. І. Зазначена праця. – С. 57.
45. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 35.
46. Там само. – Спр. 11. – Арк. 1 зв.
47. Баєр, М. М. Зазначена праця. – С. 4.
48. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 19.
49. Баєр, М. М. Зазначена праця. – С. 5.
50. ДАХО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 27,36.
51. Там само. – Арк. 33.
52. Там само. – Спр. 17. – Арк. 4.

53. Там само. – Спр. 18. – Арк. 5.

54. Там само. – Спр. 9. – Арк. 43.

Резюме

В статье освещается деятельность Каменец-Подольского сельскохозяйственного института в начале 1920-х гг., показаны реорганизационные процессы и организацию деятельности вуза, его учебную и научную работу, общественно-политическую деятельность, материальное положение.

Ключевые слова: институт, преподаватель, студент, учеба, прием.

Одержано 1 вересня 2011 року

УДК 069.01(477.43)“193”

В.О.Савчук

Музейництво Поділля у другій половині 1930-х років: особливості розвитку і результативність

З'ясовуються характерні риси музейного будівництва на Поділлі в контексті політики Комуністичної влади в другій половині 30-х років ХХ ст.

Ключові слова: музеї, Поділля, владний режим, традиції, експозиції, виставки, політичні репресії.

З часу появи музейництва розширилися можливості для творчої самореалізації багатьох поціновувачів історії, культури, народних традицій, формування у наступних поколіннях поваги до самобутності власного народу. Звідси різні школи професійних істориків, аматори-краєзнавці по своєму трактували роль музейництва в суспільних процесах, що спостерігається на прикладі музейної традиції Подільського регіону, увага до якої особливо зросла наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – перших десятиліттях доби незалежної України. Про це засвідчують, зокрема, проведена 1990 року у Кам'янці-Подільському наукова конференція “Музеї і Поділля” [1,] а та-

кож вихід у світ збірників наукових праць “Історія музею в документах та спогадах” [2] і “Подільська старовина” (1998, 2003) [3]. Діяльність музеїв на Поділлі досліджували С.Е.Баженова [4], Г.М.Дзюба [5], Н.К.Козлова [6], В.П.Соловей [7], Г.М.Хотюн [8], Л.П.Станіславська [9], Л.Р.Кароєва [10], Л.Д.Еріх [11], М.В.Потупчик [12], Є.М.Косаківська [13], Т.Р.Соломонова [14] та ін.

Все ж, попри значну кількість публікацій з історії музейних установ в регіоні ця проблема в розрізі другої половини 30-рр ХХ ст. ще мало досліджена. Навіть названі напрацювання фахівців з музейного будівництва не дають повної уяви про стан діяльності музейних закладів регіону у другій половині 20-х – 30-х рр. Окремі фрагменти містяться у матеріалах про політичні репресії відомих музейників Г.В.Брілінга, Ю.Й.Січинського. У пропонованій статті автор намагається реконструювати мозаїку музейного життя Поділля у другій половині 30-х років ХХ ст. у контексті політики, яка проводилась тогочасним режимом у сфері культурного життя.

Насамперед зазначимо, що Поділля посідало важливе місце в українській історії 20–30-х років. Влада була занепокоєна тим, що у населення міцно вкоренилася ідея національно-культурного розвитку, посяяна буремними подіями української революції 1917–1921 рр., зокрема щодо функціонування української мови у школах, збереження пам’яток історії, культури, особливо пісенної і обрядової, художнього розпису, вишивки, кераміки тощо. Провідником цієї ідеї була національносвідома інтелігенція, яка взяла найактивнішу участь у розбудові культури та освіти в період діяльності українських урядів. Частина її емігрувала за кордон, але більшість, особливо сільська, залишилася на батьківщині не виявляла прихильності до політики більшовицької влади. Гостроту політичного становища тут посилювала та обставина, що Поділля було територією безперервних боїв від Першої світової війни по 1920 р. Це спричинило глибоку економічну розруху, безробіття, соціальну напругу. До того ж регіон був прикордонним, межував з Румунією і Польщею. У зв’язку з цим тут активно діяли карально-репресивні органи, які стежили за кордоном і поведінкою населення.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років більшовицька влада взяла курс на форсовану модернізацію країни. До актуальних завдань та програм (прискорена колективізація, індустріалізація) належало будівництво соціалістичної культури, що вимагало докорінної ломки усталеного життя населення, наповнення новим змістом, зокрема й музеїв. На жаль, на темпи і якість музейного будівництва негативно вплинула адміністративна ре-

форма, за якою в системі управління були ліквідовані округи (а це призвело до розпорошування наявних кадрів і фінансових ресурсів, утруднення роботи краєзнавців і краєзнавчих організацій).

Про зміни векторів у музейному будівництві засвідчує доповідна записка сектору науки народному комісару освіти за 1931 рік “Про мережу музейних і бібліотечних установ (до проекту нової мережі)”. У ній обґрунтовується необхідність докорінної зміни музейної політики. Зокрема, тут зазначається, що половина музеїв України веде свою історію ще з дореволюційного часу, а частина новостворених музеїв появились в результаті реорганізації старих музейних установ і збірок, що залишилися від колишніх власників, і лише декілька музеїв, таких як Всеукраїнський соціальний музей імені Артема, Національний геологічний музей, музей єврейської культури імені Менделє-Мойхер-Сфорім та музей Дніпрельстану, виникли після революції під тиском нових господарчих і соціально-культурних потреб. Звідси формувалося завдання – підпорядкувати науково-дослідну, політосвітню роботу музеїв соціалістичному будівництву, що в свою чергу мало допомогти марксівському висвітленню зібраного матеріалу [14]. У наведених тезах проглядається неприкрита недовіра до музеїв, історія яких сягає дореволюційних часів, і музейників, які не завжди приймали ті цінності, які їм нав’язувала нова влада.

Більш конкретно і відверто сформульовані засади музейної політики в аналітичній довідці “Стан та перспективи музейної справи на Україні”, підготовленій НКО в січні 1932 р. Тут, зокрема, наголошується, що музеї реконструюються і беруть активну участь у соцбудівництві, про що свідчить поява їх на заводах, фабриках і в колгоспах як допоміжних структур виробничого та виховного процесу. Утім вже більшості музеїв не вистачало площ для експозицій. В ході ліквідації округів, низку закладів перенесли у гірші приміщення, зокрема: у Кам’янці-Подільському, і зменшили фінансування. Загалом стан музейної справи у цьому документі характеризується стихійністю мережі та ідеалізмом експозицій. Зазначалося те, що вона безсистемна, не відповідає смакам збирачів, а тому, навіть за наявності великої кількості експонатів не відбиває реальних процесів епохи. Процес соціалістичного будівництва музеї експонують лише на епізодичних виставках. Головна причина такого становища, на думку укладачів документа, у “музейних кадрах, які в невеликій мірі відповідають вимогам музейної роботи на [цьому] етапі ... Є й такі, що використовують музеї для ідеологічно шкідливої роботи. У цілому вся маса музейних робітників дуже поволі переходить на марксівські рейки” [15].

Звідси зрозумілими стають причини політичних переслідувань, шельмування, арештів музейників Поділля, зокрема й таких, як І.Ч.Зборовський (Тульчинський музей), Ю.Й.Сіцінський (Кам'янець-Подільський музей), Г.В.Брілінг (Вінницький музей). І це не зважаючи на те, що ці працівники надзвичайно активно і самовіддано служили обраній справі, сміливо порушували перед владою питання невиконання, наприклад, на Вінниччині постанов українського уряду, про що наголошував у своїх зверненнях Г.В.Брілінг (на його думку, такий підхід “згубно відзначається на культурних пам'ятках старовини, які гинуть по всій окрузі”). Разом зі своїми однодумцями Ю.Александровичем, В.Сильвестровим, а також численним краєзнавчим активом він налагодив ефективну збиральницьку роботу (музейна колекція станом на 1928 р. нараховувало майже 10 000 одиниць збереження). У зверненні до НКО Г.В.Брілінг наголошував, що “за останні роки музей наш з випадкової збірки решток панського майна перетворився в установу, яка може пишатися своїм етнографічним зібранням, що добре характеризує мистецтво та побут подільського селянства” [16]. На жаль, у місцевій пресі цього музейника затаврували як “ідейно-неправильну, ворожу, антирадянську”. У грудні 1933 року його заарештували у справі міфічної українсько-військової організації. І коли слідству не вдалося “прив'язати” його до цієї справи, відкрили нову справу “жупанів-археологів”, але й тут забракло фактів, і через п'ять місяців арешту Г.В.Брілінга звільнили [17]. Доки його не було на роботі колеги внесли в паспорт музею такий запис: “Під керівництвом Брілінга музей являв із себе кунсткамерну збірку і ніякої класової боротьби в експозиціях не було. Лише у 1932 році музей почав перебудовуватися за суспільно-економічними формаціями, став відбивати класи і класову боротьбу” [18].

Реагуючи на таку ситуацію, місцеві, державні і політичні керівні структури вирішили реорганізувати Вінницький історико-побутовий музей на краєзнавчий. З організацією у 1932 р. Вінницької області його назвали Обласним краєзнавчим музеєм. З того часу осередок активно комплектувався матеріалами, що надходили від партійних, радянських конференцій, з'їздів, де влаштовувалися різноманітні виробничі виставки. Музей отримав велику колекцію мінералів професора Крокоса. Свій внесок у комплектацію фондів зробила також Вінницька окружна комісія з вивчення історії революції і комуністичної партії. Ці матеріали виділили спочатку в самостійний відділ, а на початку 1934 р. їх оформили в Музей революції. Без свого приміщення, достатньо кваліфікованих кадрів, попри всі намагання влади, він не зумів розгорнути роботу, і в жовтні 1934 р. за

ухвалою культпропу Вінницького обкому КП(б)У був злитий із краєзнавчим музеєм як відділ революції.

У зв'язку з новою доктриною “про соціалістичний наступ на культуру” розпочалася активна робота зі складання п'ятирічного плану науково-дослідної роботи на 1933–1937 рр., де значне місце відвели музейному будівництву. Згідно з контрольними цифрами, планувалося збільшити кошти на придбання музейних цінностей майже удвічі, на організацію наукових експедицій – у 4 рази, наукові відрядження – у 8, проведення наукових з'їздів і конференцій – у 2,2 рази [19]. Передбачалося збільшити і музейну мережу, зокрема, у Вінницькій області. На 1933 р. до неї входили 11 музеїв: Вінницький обласний краєзнавчий, колишні окружні у Кам'янці-Подільському та Шепетівці, районні краєзнавчі в Заславлі, Могилів-Подільському, Славуті, Старокостянтинові, Тульчині, Проскурові, природничо-історичний у Кам'янці-Подільському. За кількістю музеїв регіон посідав 4 місце після Харківської (21), Київської (15) та Одеської (12) областей [20].

Як засвідчують чорнові матеріали з розробки контрольних цифр зазначеного п'ятирічного плану, музейному будівництву в регіонах не надавали пріоритетного значення, про що свідчать заплановані норми видатків на утримання музеїв місцевого значення (див. табл. 1).

Таблиця 1. Попередні дані про фінансування музеїв у 1934–1937 рр. (в тис. крб.) [21].

№		1934	1935	1936	1937
1	Обласні музеї	35	40	45	50
2	Колішні окружні музеї	20	22	24	25
3	Районні краєзнавчі музеї	7	8	9	10
4	Окремі галузеві музеї	15	17	20	20

Незадовільне матеріальне становище музеїв викликало негативну реакцію і спричинило бурю звернень до НКО. Так, тільки за жовтень 1933 р. наркому освіти УСРР надійшло 166 скарг, у т.ч. 5 – з Вінницької області. Це стало підставою для інспекції представника відомства в регіоні. Він з'ясував, що тут звільняли з роботи музейних працівників без достатнього обґрунтування. Скарги ж на це упродовж тривалого часу не розглядалися, а то й губилися зовсім. За оцінкою НКО, частина звільнених націоналістично налаштованих класовочужих елементів намагалася реабілітувати

себе і подавала скарги на неправильне звільнення [22]. Якщо ще врахувати моральний тиск на працівників, яким зайнялася преса, і арешти, то стає ясно, що з середини 30-х років музейне будівництво тут загальмувалося. Приміром, у Вінницькому обласному музеї на кінець 1935 р. із чотирьох працівників один працював з 1933 р., один з 1934 р., а інші двоє, зокрема й директор Висоцький, прийшли до установи тільки у 1935 р. [24].

Найбільш негативно на музейництво, як частину культурного процесу, впливали політичні репресії, які посилились у 1937 р. Практично тут здійснювалися всі загальносоюзні каральні операції НКВС, що вкрай негативно позначилось як на моральній атмосфері, так і стані економіки. У вересні 1937 р., ухвалюючи постанову “Про буржуазну націоналістичну організацію боротьбистів і про зв’язок з нею Любченка П.П.”, Вінницький обком КП(б)У констатував, що “згряя буржуазно-націоналістичних контрреволюціонерів” проводила шкідницьку роботу в сільському господарстві, промисловості, культурі. На IV пленумі обкому партії, начальник Вінницького обласного управління НКВС І.Д.Морозов доповів, що в регіоні викрили 37 повстанських українських організацій. Через це постраждали і працівники музеїв. У статті “Хто господарює в музеях України”, опублікованій в “Правді”, Д.Вадимов і Т.Лильченко вживалася термінологія на кшталт “розкриті шпигуни”, “вороги”, “буржуазно-націоналістична банда”, “агенти німецько-польського фашизму”. Наголошували, що більше, ніж у 20-ти музеях міст УСРР, буржуазні націоналісти розкрали, розпродали, знищили надзвичайно цінні пам’ятки старовини. Серед постраждалих називався музей у Шепетівці [23]. Під впливом висунутих звинувачень у Кам’янець-Подільському музеї за короткий період поміняли трьох директорів, не кращий стан з керівними кадрами був і у Тульчинському музеї.

Мережа музеїв на Поділлі наприкінці 30-х років суттєво не змінилась. У двох областях нараховувалося 12 музейних установ. У Вінницькій області – Вінницький обласний краєзнавчий музей, Музей М.Коцюбинського, Тульчинський краєзнавчий музей і Могилів-Подільський краєзнавчий музей зі штатом 42 працівники, 13 з яких були науковцями. У Кам’янець-Подільській області (створено восени 1938 р.) – Кам’янець-Подільський обласний музей, краєзнавчий музей в Проскурові, Старокостянтиніві, Славуті, Заславлі. Крім них, у Кам’янці-Подільському і Старокостянтиніві функціонували заповідники [25].

Якісно нових форм роботи музеїв не практикували. Основна увага приділялась політичним пріоритетам, сформульованим владними структурами. Так, у плані політмасової роботи музеїв НКО УРСР на зимовий

період 1938–1939 рр. тут передбачалося провести бесід і лекцій: присвячених 14-ій річниці смерті В.І.Леніна – 300; до дня Паризької комуни – 250; до міжнародного жіночого дня – 250; до ювілею Т.Г.Шевченка – 400 [26]. Музеї Кам’янець-Подільської області мали провести 80, а Вінницької – 70 таких заходів. Крім того, у кожній області мали провести 70 маршрутних екскурсій до революційних та історичних місць, провести у кожній області по 5 000 бесід [27]. Окремо ставилося завдання щодо створення при музеях різних гуртків (краєзнавчих, історичних, антирелігійних, початківців-літераторів), організації між музейними закладами соціалістичного змагання і висвітлення його у пресі [28]. Така перебудова призвела до того, що музеї стали додатком до ідеологічних структур. Рішучих змін у перебудові їх роботи не відбулося, про що засвідчує, зокрема, лист директора Вінницького обласного краєзнавчого музею Г.М.Шишова від 29 вересня 1939 р. до музейного управління НКО України. Керівник зазначає, що на той час очолюваний ним музей не укомплектований необхідними науковими кадрами, тому взятися за розробку комплексної проблеми “Розвиток капіталізму царської Росії”, визначену для музею управлінням, не можливо. До того ж, працівники перевантажені підготовкою майбутніх виставок, читанням лекцій. Музей погано забезпечується необхідними матеріалами для ремонту. Неможливо дістати 2 тонни вапна або 200 кг бляхи, фарби. Через це робота розтягується, і що можна було зробити за один-два місяці, робиться за півріччя. У Вінниці заново створений музей революції, і два музеї знаходяться в одному приміщенні, що не сприяє їх успішній діяльності. Музейними справами зовсім не цікавиться обласний відділ народної освіти. За свідченням директора, його установа, на жаль, не змогла допомогти Тульчинському музею в його роботі.

Попри зазначені труднощі й недоліки, Вінницький обласний краєзнавчий музей був потужним осередком, у якому зосереджувалося багато цінних експонатів з історії краю, багато з яких не виставлялися через обмежені музейні площі. Так, у 1938 р. його відділи (поліції) нараховували: художній – 1680 одиниць зберігання, “Музей революції” – 1510, природи – 1220, єврейська колекція – 733, колекція культових речей – 526, порцеляна, скло – 564, археологічна колекція – 1424, керамічна – 989, килими, вишивки, тканини, одяг – 2264, нумізматична – 1059, боністика – 246 одиниць зберігання. Крім того, у 80 ящиках зберігали 1413 писанок [29].

Отже, музейне будівництво на Поділлі у другій половині 30-х років проходило з великими труднощами. Воно наштотувалося на формалізм, бездіяльність владних структур, які мало цікавилися матеріально-побу-

товими справами, не дбали про перетворення цих закладів у справжнє вогнище національної культури. Через шельмування у періодичній пресі, політичні репресії кадри музейників зазнавали невинуватої ротації були мало підготовлені до роботи, мали низький рівень кваліфікації і матеріального забезпечення. Відтак музеї в основному не виконували своїх безпосередніх функцій, а лише обслуговували політичні замовлення і вказівки влади тодішньої влади, мали недостатні можливості для збереження цінних пам'яток української історії і культури.

Джерела та література:

- Музеї Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Поділ. держ. іст. музею-заповідника / М-во культури УРСР; Кам'янець-Поділ. держ. іст. музей-заповідник. – Кам'янець-Подільський, 1990. – 164 с.
- Історія музею в документах і спогадах: [ювіл. вип. з нагоди 80-річчя заснування музею] / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 1998. – 304 с.
- Подільська старовина: наук. зб. : Ювіл. вип. до 80-річчя з часу заснування музею / [відпр. ред. В. А. Косаківський; Вінниц. обл. краєзн. музей]. – Вінниця, 1998. – 150 с.; Подільська старовина: наук. зб. : Ювіл. вип. до 85-річчя з часу заснування музею / [відпр. ред. Т. Р. Соломонова]; Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2003. – 230 с.
- Баженова, С. Е. Історія, сьогодення, перспективи розвитку Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / С. Е. Баженова // Музеї Поділля. – С. 5-7; Ї ж. Витоки музеїв на Поділлі / С. Е. Баженова // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 2. – С. 81-84.
- Дзюба, Г. М. Відродження музею / Г. М. Дзюба // Музеї Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Поділ. держ. іст. музею-заповідника / М-во культури УРСР; Кам'янець-Поділ. держ. іст. музей-заповідник. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 15-17.
- Козлова, Н. К. Перші сторінки історії музею / Н. К. Козлова // Музеї Поділля: тези доп. наук. конф. – С. 9-11.
- Соловей, В. П. Історія музею в 20-30-ті роки / В. П. Соловей // Музеї Поділля: тези доп. наук. конф. – С. 12-15.
- Хотюн, Г. М. Сторінки історії музею (1949–1984) / Г. М. Хотюн // Музеї Поділля: тези доп. наук. конф. – С. 18-21.
- Станіславська, Л. П. Проблеми організації нових музейних експозицій / Л. П. Станіславська // Музеї Поділля: тези доп. наук. конф. – С. 25-28.
- Кароєва, Л. Р. Історія Вінницького краєзнавчого музею у документах першої половини ХХ ст. / Л. Р. Кароєва // Історія музею у документах і спогадах. – С. 3-9; Ї ж. Музей друку у Вінниці / Л. Р. Кароєва // Подільська старовина: наук. зб. – С. 222-229.

- Еріх, Л. Д. Вироби зі срібла в колекції музею / Л. Д. Еріх // Подільська старовина: наук. зб. – С. 69-80; Еріх, Л. Д. Колекція самоварів у збірці Вінницького краєзнавчого музею / Л. Д. Еріх // Подільська старовина: наук. зб. – С. 33-38.
- Потупчик, М. В. З історії формування археологічної колекції музею / М. В. Потупчик // Подільська старовина: наук. зб. – С. 4-15.
- Соломонова, Т. Р. Бібліотека музею / Т. Р. Соломонова // Подільська старовина: наук. зб. – С. 142-148; Ї ж. Доля етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею під час другої світової війни / Т. Р. Соломонова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: матеріали конференції. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 72-82; Ї ж. Музей під час німецько-фашистської окупації. Доля співробітників / Т. Р. Соломонова // Там само. – С. 15-23; Ї ж. Відновлення діяльності музеїв Вінниччини після її визволення від німецько-фашистської окупації / Т. Р. Соломонова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 271-274; Ї ж. Становлення музейної мережі Поділля 1890–1924 рр.: проблеми формування та збереження музейної колекції / Т. Р. Соломонова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 17-29.
- Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 574. – Арк. 114.
- Там само. – Спр. 571. – Арк. 171.
- Кот, С. Н. Дослідник народної культури / С. Н. Кот // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 1. – С. 35.
- Кароєва, Л. Р. Густав Вальдемарович Брілінг / Л. Р. Кароєва // muzeu.vn.ua.
- ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 360. – Арк. 139.
- Там само. – Спр. 97. – Арк. 5.
- Там само. – Арк. 50.
- Там само. – Арк. 40.
- Там само. – Спр. 69. – Арк. 65.
- Вадимов, Д. Кто хозяйничает в музеях Украины / Д. Вадимов, Т. Лильченко // Правда. – 1937. – 25 сентября. – С. 3.
- ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 160. – Арк. 139.
- Там само. – Спр. 415. – Арк. 7-11.
- Там само. – Спр. 415. – Арк. 4.
- Там само. – Арк. 15.
- Там само. – Арк. 16.
- Архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. Папка 14.